

ਉੱਤਰ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ

ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ*

ਉੱਤਰ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈਆਂ ਮਹੱਤਵਯੋਗ ਬੌਧਿਕ ਲਹਿਰਾਂ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੌਧਿਕ ਲਹਿਰਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਅਨੇਕਾਂ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਪੁਨਰ-ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸੰਗਠਨ ਉਸਾਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵ-ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਗਿਆਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਜੋ ਨਵਾਂ ਸੰਕਲਪ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਇਆ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਉਸਾਰਨ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੰਤਨਧਾਰਾਵਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾਂ ਪਰੋਖ ਰੂਪ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਵੇਂ ਉਸਾਰ ਰਹੇ ਗਿਆਨਸ਼ਾਸਤਰ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਯਥਾਰਥ-ਬੋਧ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਸਾਮਾਜਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਬਾਰੇ ਵੀ ਨਵੀਂ ਸੂਝ ਅਤੇ ਸਮਝ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੌਧਿਕ ਲਹਿਰਾਂ ਨੇ ਸਮੂਹ ਮਾਨਵ-ਸਿਰਜਿਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਸਿੱਧਾਂਤੀਕਰਣ ਦੀ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਹੀ ਉਤਸਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਸਾਹਿੱਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਲਈ ਵੀ ਨਵੀਨ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਚਿੰਤਨਧਾਰਾਵਾਂ ਸਿੱਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਕ, ਦੋਹਾਂ, ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹਨ। ਹਥਲੇ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰ ਉੱਤਰ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਦੇ ਸੰਕਲਪਗਤ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਿਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ-ਸਮੀਖਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਮੁੱਢਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉੱਤਰ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ, ਦੋਵੇਂ ਹੀ, ਉੱਤਰ-ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਲਖਾਇਕ ਸੰਕਲਪ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ‘ਉੱਤਰ’ ਸ਼ਬਦ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੀ ਉਚਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਰਬ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਜੋ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸੰਕਲਪ-ਜੁੱਟ ਪਰਸਪਰ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਬੱਝੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਸੱਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਦੀ ਗੱਲ। ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵਿਸ ਭਾਸ਼ਾਵਿਗਿਆਨੀ ਸੋਸਿਊਰ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਚਿੰਤਨ-ਵਿਧੀ ਹੈ। ਸੋਸਿਊਰ ਨੇ ਚਿਹਨ (sign) ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਮੂਲ ਇਕਾਈ ਮੰਨਦਿਆਂ ਇਸਦੀ ਦੁਪੱਖੀ ਰੂਪਰਚਨਾ (ਧੁਨੀ ਬਿੰਬ = signifier + ਸੰਕਲਪ = signified) ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ। ਉਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਉਸਾਰਨ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾਈ ਉਚਾਰ (parole) ਨਾਲੋਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਬੰਧ (langue) ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕਰਨਾ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਚਿਹਨ-ਸੰਰਚਨਾ ਦਾ ਇਕਾਲਕ (synchronic) ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸਦਾ ਅੰਤਿਮ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ

* ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਤੇ ਮੁਖੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਿੱਲੀ।

ਸੰਗਠਨਕਾਰੀ ਨੇਮ-ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਸੀ। ਸੋਸ਼ਿਊਰ ਦੇ ਇਸ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਭਾਸ਼ਾਵਿਗਿਆਨ ਨੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਜੋ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਉਸ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੇ ਸਾਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਇਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਉਸਾਰਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਇਸੇ ਹੀ ਚੇਤਨਾ ਅਧੀਨ ਖੁਦ ਸੋਸ਼ਿਊਰ ਨੇ ਚਿਹਨਵਿਗਿਆਨ (semiology) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਸੰਭਾਵੀ ਗਿਆਨ-ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸੰਕਲਪਨਾ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜੋ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਚਿਹਨਕੀ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਮਾਂ ਪਾਕੇ ਚਿਹਨਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਇਹ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਿਰੀ ਸਾਕਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸਗੋਂ ਭਰਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਕੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਈ। ਇਸ ਨਵੇਂ ਗਿਆਨ-ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਰਤਾਰੇ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਮਾਡਲ ਉੱਤੇ - ਅਰਥਾਤ ਸੰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਜੋਂ - ਵਾਚਣ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਜਗਾਈ। ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਚਿੰਤਨ-ਵਿਧੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਧਿਐਨ-ਵਸਤੂ ਦਾ ਨਿਰਪੱਖ ਅਤੇ ਵਸਤੂ-ਮੂਲਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਵ-ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਦਾ ਉਦੈ ਹੋਇਆ। ਪੱਛਮ ਦੇ ਆਕਾਦਮਿਕ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਆਪਣੀ ਅਧਿਐਨ-ਵਿਧੀ ਦੀ ਅਖੌਤੀ ਵਸਤੂ-ਮੂਲਕਤਾ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕਤਾ ਕਾਰਣ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮਕਬੂਲੀਅਤ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਫ਼ੈਸਨ ਵਾਂਗ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਫੈਲਣ ਲੱਗਾ।

ਪਰ ਕੁਝ ਦਹਾਕਿਆਂ ਬਾਦ ਜਦੋਂ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਜੋਸ਼ ਰਤਾ ਮੱਠਾ ਪਿਆ ਤਾਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਇਸਦੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਮੁੱਲਾਂਕਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵੀ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਈ। ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਕੁਝ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਅਧਿਐਨ-ਵਿਧੀ ਵਿਚਲੀਆਂ ਗੰਭੀਰ ਖਾਮੀਆਂ ਅਤੇ ਖੱਪਿਆਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਬਣੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਭ੍ਰਾਂਤੀਮੂਲਕ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਖੰਡਿਤ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਦੀ ਸੀਮਾ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪਛਾਨਣ ਦਾ ਸਮਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਹੀ ਉੱਤਰ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਦਾ ਆਗਾਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਨੂੰ ਉੱਤਰ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਚਿੰਤਕ ਖੁਦ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਹੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਚਿੰਤਨ-ਵਿਧੀ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਣਗੌਲੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਜੋ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਨ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਰੋਲਾਂ ਬਾਰਤ, ਦੇਰੀਦਾ, ਫੂਕੋ, ਲਾਕਾਂ ਵਰਗੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਉੱਤਰ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਦਾ ਸਿੱਧਾਂਤਕ ਆਧਾਰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਣ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਨਾਲ ਇਸਦੇ ਟਕਰਾਉ ਨੂੰ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਦਾ ਤਿੱਖਾ ਵਿਰੋਧ ਪਹਿਲੋਂ ਪਹਿਲ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀਆਂ ਵਲੋਂ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਅਧਿਐਨ-ਵਿਧੀ ਦੇ ਰੂਪਵਾਦੀ ਝੁਕਾਉ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਇਤਿਹਾਸ-ਵਿਰੋਧੀ ਚਰਿਤਰ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਇਆ। ਇਓਂ, ਰੂਪ ਤੇ ਵਸਤੂ, ਸੰਰਚਨਾ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਲੈਕੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਚਿੰਤਨ-ਵਿਧੀਆਂ ਧਰੁਵੀ ਵਿਰੋਧ ਕਾਰਣ, ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਆਹਮੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਖਲੋ ਗਈਆਂ। ਪਰ ਮੁੱਢਲੇ ਟਕਰਾਉ ਤੋਂ ਬਾਦ ਜਦੋਂ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੰਤਨ-ਵਿਧੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪਰਸਪਰ ਸੰਵਾਦ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉੱਤਰ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਅਤੇ ਨਵ-ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਗੱਲ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤਕ ਠੀਕ ਵੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਜੋ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੇ

ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਕੇ ਇਸਦੀ ਸੋਧ-ਸੁਧਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਉਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾਂ ਪਰੋਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਰਹੇ ਸਨ।

ਭਾਵੇਂ ਉੱਤਰ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਦਾ ਉਦੈ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚੋਂ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਲਈ ਇਸਨੂੰ ਹੱਕੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਦੀ ਉੱਤਰ ਸਥਿਤੀ ਵਜੋਂ ਮਾਨਤਾ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ ਪਰ ਆਪਣੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਅੱਪੜ ਕੇ ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਮੌਲਿਕ ਚਿੰਤਨ-ਵਿਧੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਜੋ ਸਿੱਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਪੂਰਬ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲੋਂ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤਕ ਭਿੰਨ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ। ਕਲਾਸੀਕਲ ਜਾਂ ਪਰੰਪਰਕ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਨਾਲ ਇਸਦੀ ਸਾਂਝ ਦਾ ਆਧਾਰ ਇੰਨਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਚਿੰਤਨ-ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਮੂਲ ਪ੍ਰੇਰਣਾ-ਸਰੋਤ ਸੋਸ਼ਿਊਰ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾ-ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਸੰਕਲਪੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸਾਂਝ ਹੈ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਸੋਸ਼ਿਊਰ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਦਰਸ਼ਨ ਨੇ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਗਿਆਨ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜਿਸ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੇ ਤਾਰਕਿਕ ਅੰਜਾਮ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਉੱਤਰ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਨੇ ਹੀ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਚਿੰਤਨ-ਵਿਧੀ ਨੇ **ਮਾਨਵ-ਵਿਅਕਤੀ**, **ਸਾਮਾਜਿਕ ਵਰਤਾਰੇ** ਅਤੇ **ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਹਾਰ** ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਨਵੇਂ ਮੁੱਦੇ ਉਭਾਰੇ ਜੋ ਕਲਾਸੀਕਲ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੇ ਸਨ। ਇਹ ਨਵੇਂ ਮੁੱਦੇ ਭਾਸ਼ਾ, ਗਿਆਨ, ਸੱਚ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਬਾਰੇ ਨਵੀਂ ਸੂਝ ਅਤੇ ਸਮਝ ਉਸਾਰਨ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਸਨ। ਇਸ ਚਿੰਤਨ-ਵਿਧੀ ਦੀ ਮੌਲਿਕ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਢਿਆਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ।

ਸੱਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮੁੱਦੇ ਨੂੰ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਹ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਤੇ ਉੱਤਰ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ, ਦੋਹਾਂ ਲਈ ਕੇਂਦਰੀ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੀ ਮੂਲ ਧਾਰਣਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਸਿਰਜਣ ਤੇ ਸੰਚਾਰਣ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ। ਪਰ ਭਾਸ਼ਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਜਗਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਜਾਂ ਕੋਈ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਾਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਚਿਹਨਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਅਮੂਰਤ ਸੰਗਠਨ ਹੈ ਜੋ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਨੈਟਵਰਕ ਰਾਹੀਂ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਨੂੰ ਸੰਭਵ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਸੇ ਘੜੇ-ਘੜਾਏ ਜਾਂ ਪੂਰਬ-ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਰਾਹੀਂ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਸਿਰਜੇ ਜਾਣ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਹੈਸੀਅਤ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਯਥਾਰਥ ਬਾਰੇ ਆਮ ਸੂਝ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਕ ਸੋਚ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਸਿਰਜਿਤ ਹੋਂਦ ਦਾ ਬੋਧ ਵੀ ਜਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਂ ਉਸਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ, ਵਸਤੂ-ਜਗਤ ਦੀ ਠੋਸ ਹਕੀਕਤ ਤੋਂ ਹੀ ਮੁਨਕਰ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਇਹ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ **ਵਸਤੂ-ਜਗਤ** ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਿਚੋਲਗੀ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਵਿਚ ਢਲ ਕੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਮਨੁੱਖ ਵਸਤੂ-ਜਗਤ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸਦੇ ਭਾਸ਼ਾ

ਰਾਹੀਂ ਸਿਰਜੇ ਗਏ ਰੂਪ (ਯਥਾਰਥ) ਨਾਲ ਹੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਗੰਢਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਵਸਤੂਜਗਤ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤੀਕਰਣ ਲਈ ਇਹ ਧਾਰਣਾ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।

ਉੱਤਰ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਨੇ ਦੂਸਰਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਮੁੱਦਾ ਮਾਨਵ-ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਉਠਾਇਆ ਹੈ। ਇਸਨੇ ਆਤਮ-ਨਿਰਭਰ ਜਾਂ ਸੁਤੰਤਰ ਮਾਨਵ-ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਬੇਦਖਲ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਕ ਕਰਤਾ (subject) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਸਵੈ-ਪਛਾਣ ਭਾਸ਼ਾ / ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਤਿਮ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਆਪਾ (ਜਾਂ ਉਸਦੀ ਮੈਂ) ਕੋਈ ਘੜੀ-ਘੜਾਈ, ਪੂਰਬ-ਸਿਰਜਿਤ, ਚਿਰਸਥਾਈ ਜਾਂ ਸਦੀਵੀ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਾਮਾਜਿਕ ਸਿਰਜਣਾ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਤੁਲਨਾ ਅਸੀਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੇ ਕਰਤਾ (subject of discourse) ਨਾਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜਿੱਥੇ ਕਰਤਾ ਇਕ ਸਥਿਤੀ (position) ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਸਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਰਤਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਚਲੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ-ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਸਾਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ ਵਿਚ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਨੈੱਟਵਰਕ ਵਿਚ ਬੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਵਿਭਿੰਨ ਰੋਲ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਜਾਂ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਸਵੈ-ਛਾਣ ਦਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਖੇਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉੱਤਰ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਜਾਂ ਪ੍ਰਵਚਨਗਤ ਸਿਰਜਣਾ ਆਖ ਕੇ ਵਿਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰੰਪਰਕ ਗਿਆਨਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਇਹ ਧਾਰਣਾ ਕੋਈ ਘਟ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਨਹੀਂ।

ਉੱਤਰ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੀ ਤੀਸਰੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਧਾਰਣਾ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸੱਚ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵੀ ਗ਼ੈਰ-ਪਰੰਪਰਕ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿੱਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਮਹੱਤਵ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਰਗਾਮੀ, ਨਿਰਪੇਖ ਜਾਂ ਪਰਮ-ਗਿਆਨ / ਸੱਚ ਦੀ ਹੋਂਦ ਜਾਂ ਸੰਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਸਮਾਜ-ਸਾਪੇਖ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਆਧਾਰਿਤ ਸੱਚ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੁਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਲਾਕਾਂ (Lacan) ਅਨੁਸਾਰ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਗਿਆਨ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੱਤਾ ਜਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹੇਠਾਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਰਗ ਦਾ ਇਕ ਆਪਣਾ ਸੱਚ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੀ, ਉਸਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਅਰਥ-ਸਾਰਥਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਇਹ ਗੱਠਜੋੜ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਵੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ / ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉੱਤਰ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨਧਾਰਾ ਸਾਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਥ, ਮਾਨਵ-ਵਿਅਕਤੀ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸੱਚ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਗ਼ੈਰ-ਪਰੰਪਰਕ ਜਾਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਯਥਾਰਥ-ਬੋਧ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਅਰਥ-ਸਾਰਥਕਤਾ ਦੇ ਨਵੇਂ ਆਯਾਮ ਸਿਰਜਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਚਿੰਤਨ-ਵਿਧੀ ਨੇ ਸਾਹਿੱਤ-ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਸਮੀਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਕਰਨਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਸੌਖ ਲਈ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਨੂੰ ਕਲਾਸੀਕਲ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਵਾਚ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਮੁੱਢਲੀ ਗੱਲ ਕਾਵਿਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਲਾਸੀਕਲ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਦੀ ਵਡਮੁੱਲੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਾਵਿਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਨਵਾਂ ਸੰਕਲਪ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਭਾਸ਼ਾਵਿਗਿਆਨ ਦੇ (ਵਿਆਕਰਣਿਕ) ਮਾਡਲ ਉੱਤੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਜਾਂ ਵਿਧਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ **ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਕਾਵਿਸ਼ਾਸਤਰ** ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜੋ ਰਚਨਾ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਨੇਮ-ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉੱਤਰ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀਆਂ ਨੇ **ਸੰਰਚਨਾ** ਦੇ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਬੇਦਖਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਰਚਨਾ ਮਸਨੂਈ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਕਲਪਿਆ ਹੋਇਆ ਇਕ ਬੰਦ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ ਜੋ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਪਾਠ ਨੂੰ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸਿਰਜਣਾ ਮੰਨਣ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸਦੇ ਦੋਵੇਂ ਸਿਰੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਇਹ ਧਾਰਣਾ ਅਤਿਅੰਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਬਿਹਤਰੀਨ ਮਿਸਾਲ ਰੋਲਾਂ ਬਾਰਤ ਦੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਆਲੋਚਨਾ-ਪੁਸਤਕ 'S / Z' ਅਤੇ ਉਸਤੋਂ ਬਾਦ ਦਾ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਉੱਤਰ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਆਲੋਚਕ ਵਜੋਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਰੋਲਾਂ ਬਾਰਤ ਨੇ ਕਿਰਤ (work) ਦੀ ਬਜਾਇ ਪਾਠ (text) ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜੋ ਪੂਰਬ-ਪਾਠ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਪਾਠ ਵਿਚ ਘਿਰੀ ਹੋਈ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਬਹੁਵਚਨੀ ਖੁਲ੍ਹ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਜਗਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸਨੇ ਪਾਠਮੂਲਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਪੜ੍ਹਤ-ਵਿਧੀ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੀ ਜੋ ਪਾਠ ਦੀ ਚਿਹਨਕੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਸਮਾਨੰਤਰ ਤੁਰਦੀ ਹੋਈ ਉਸ ਵਿਚਲੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਖੇਡ ਦਾ ਰਹੱਸ ਫਰੋਲਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਇਕ ਹੋਰ 'ਉੱਤਰ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ' ਚਿੰਤਕ ਯੱਕ ਦੇਰੀਦਾ (Jacques Derrida) ਨੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਿਰਜਣਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਵਿਰਚਨਾ-ਵਿਧੀ (deconstruction) ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਲਿਆਂਦਾ ਜੋ ਰਚਨਾ-ਪਾਠ ਦੀ ਅਰਥ-ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਵਿਗੱਠਿਤ ਕਰਕੇ ਵਾਚਣ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਅੰਦਰ ਉਕਰੇ ਹੋਏ ਪੂਰਬਲੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਪੂਰਨਿਆਂ (traces) ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਪੁਨਰ-ਮੁੱਲਾਂਕਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ, ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਤੋਂ ਉੱਤਰ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਤਕ ਦੀ ਯਾਤਰਾ, ਕਿਰਤ ਤੋਂ ਪਾਠ ਵਲ, ਵਾਕ ਤੋਂ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਲ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਤੋਂ ਵਿਰਚਨਾ ਵਲ ਪੁਲਾਂਘਾਂ ਪੁੱਟਦੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਰਚੇ ਦੀ ਸੀਮਾਰੇਖਾ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਹੋਰ ਬਾਰੀਕੀ ਨਾਲ ਵੇਰਵਾ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਤਾਂ ਵੀ ਇੰਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉੱਤਰ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਸਾਹਿੱਤ-

ਚਿੰਤਨ ਨੇ ਸਾਹਿੱਤ-ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਰਥ-ਸਾਰਥਕਤਾ ਦੇ ਨਵੇਂ ਆਯਾਮ ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਅੰਤ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਮੁੱਢਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਬੰਨਿਆਂ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲਾ ਸੰਕਲਪ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅਤਿਅੰਤ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਿਸ਼ਵ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਜਾਂ ਸਿੱਧਾਂਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਚਿੰਤਨ-ਵਿਧੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਵਾਦ ਜਾਂ ਸਿੱਧਾਂਤ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਤਰਕਸੰਗਤ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨਾਲ ਹੀ ਕੁਝ ਅਜੋਕੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨਾ ਵਧੇਰੇ ਉਚਿਤ ਸਮਝਿਆ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਹ ਚਿੰਤਨ-ਵਿਧੀ ਕਿਸੇ ਵਾਦ ਜਾਂ ਸਿੱਧਾਂਤ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਥਿਤੀ, ਪ੍ਰਗਟਾਉ-ਸ਼ੈਲੀ ਜਾਂ ਸੋਚ ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਸਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਦਿੱਕਤ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ / ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੁਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਮਕਾਲੀ ਚਿੰਤਕ ਮੈਰੀ ਕਲੇਗਜ਼ (Mary Clages) ਦਾ ਨਿਮਨ-ਅਮਕਿਤ ਕਥਨ ਇਸੇ ਸਥਿਤੀ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ :

“Postmodernism is a complicated term, or set of ideas, one that has only emerged as an area of study since the mid – 80s. Postmodernism is hard to define, because it is a concept that appears in a variety of disciplines or areas of study, including art, architecture, music, film, literature, sociology, communications, fashion and technology.”

ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਸਰਮਾਇਦਾਰੀ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਉੱਸਰ ਰਹੀ ਸਾਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਬਣਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਕੇ ਵਾਚਣ ਦਾ ਮਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤਕ ਸਹੀ ਵੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਸੁਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਵ-ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ ਫ੍ਰੈਡਰਿਕ ਜੇਮਸਨ ਨੇ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਸਰਮਾਇਦਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਵੇਕ ਆਖ ਕੇ ਇਸਦੀ ਇਤਿਹਾਸਮੂਲਕ ਵਿਆਖਿਆ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਮੌਜੂਦਾ ਦੌਰ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਉਦਯੋਗਿਕ (post-industrial stage) ਯੁੱਗ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕੁਝ ਹੋਰਨਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹੈਰਾਨਕੁਨ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ, ਸੂਚਨਾ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਦੇ ਵਿਸਫੋਟਕ ਵਿਕਾਸ, ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਣ ਅਤੇ ਵਪਾਰੀਕਰਣ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਚੰਡ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਬੇਰੋਕ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਅਤੇ ਖਪਤ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਵਧ ਰਹੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਣ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਬਦਲਾਵ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਢੁਕਵਾਂ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅੰਤਰ-ਅਨੁਸ਼ਾਸਨੀ ਉਪਰਾਲੇ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਸਿਰਫ਼ ਇੰਨਾ ਸੰਕੇਤ ਕਰਨਾ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸਥਿਤੀ ਜਾਂ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਤੇ

ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਵਿਆਪਕ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਸਾਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ।

ਜਿਹਾ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ, ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਦੀ ਪੂਰਬ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਵੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਦਾ ਜਨਮ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਯੂਰਪ ਦੀ ਸੁਪ੍ਰਸਿੱਧ **ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਲਹਿਰ** (Enlightenment movement) ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੇ ਤਰਕ ਅਤੇ ਵਿਵੇਕ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਤਰਕਹੀਣ ਰਸਮਾਂ-ਰੀਤਾਂ, ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਅਤੇ ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ। ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਉਪਰਾਲੇ ਨੂੰ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਯੋਜਨਾ (emancipation project) ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਇਹ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਵਿਗਿਆਨ-ਚੇਤਨਾ, ਬੁੱਧ-ਵਿਵੇਕ ਅਤੇ ਤਰਕਵਾਦ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ ਪਰ ਯੂਰਪ ਦੀਆਂ ਉੱਭਰ ਰਹੀਆਂ ਸਰਮਾਇਦਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਵਿਸਤਾਰ ਅਤੇ ਸਾਮਰਾਜੀ ਮਨਸੂਬਿਆਂ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਇਕ ਹਥਿਆਰ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਤਰਕ-ਆਧਾਰਿਤ ਬੌਧਿਕ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਉਹਲੇ ਵਿਚ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠਾਂ ਅਏ ਮੁਲਕਾਂ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਦਮਨ ਨੂੰ ਵੀ ਹੱਕੀ ਠਹਿਰਾਉਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ।

ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤਕ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਇਸੇ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸਨੇ ਨਿਰੋਲ ਤਰਕ ਨੂੰ ਹੀ ਗਿਆਨ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਵਸੀਲਾ ਨਾ ਮੰਨਦਿਆਂ ਸੂਝ ਅਤੇ ਸਮਝ ਅਤੇ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ, ਵਿਭਿੰਨ, ਬਦਲਵੇਂ ਅਤੇ ਸਮਾਨੰਤਰ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੇਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਇਕਵਾਦੀ / ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਵਿਚਾਰ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਬੇਦਖਲ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗਿਆਨਖੇਤਰ ਵਿਚ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾਵਾਂ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਸ ਸੋਚ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਯਾਂ ਬੌਦੀਲਾਰਦ, ਯੱਕ ਦੇਰੀਦਾ, ਮਿਸ਼ੇਲ ਫੂਕੋ, ਅਤੇ ਲਿਉਤਾਰਦ ਵਰਗੇ ਸਮਕਾਲੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ। ਲਿਉਤਾਰਦ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ *The Postmodern Condition : A Report on Knowledge* ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਇਕ-ਇਕਹਿਰੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਿੱਧਾਂਤ-ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਜਾਂ ਮਹਾਂਬਿਰਤਾਂਤਾਂ (grand narratives) ਦੀ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਸਥਾਨਕ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲਘੂ ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਦਾ ਦੌਰ ਆਰੰਭ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਇਥੇ ਮਹਾਂਬਿਰਤਾਂਤ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਿੱਧਾਂਤ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉੱਤਰ ਆਧੁਨਿਕਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਵੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਮਹਾਂਬਿਰਤਾਂਤ ਹੈ।

ਸਾਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਦਾ ਸਿਆਸੀ ਪਹਿਲੂ ਵੀ ਹੈ। ਇਸਨੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਮੂਹਾਂ ਅਤੇ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਰ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਤਸਲੀਮ ਕਰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਪਛਾਣ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਸਾਮਾਜਿਕ ਅਨਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵਰਗ ਵੀ ਹਨ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ, ਧਰਮ, ਖੇਤਰ, ਅਤੇ ਲਿੰਗ-ਭੇਦ ਵਰਗੇ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਵਰਗ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ ਦਾ ਇਹ ਪੱਖ ਆਕਰਸ਼ਿਕ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਪਰ ਇਸਨੂੰ ਨਿਰਵਿਵਾਦ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਨੇ ਤਰਕਵਾਦ ਦਾ ਖੰਡਨ ਤਾਂ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ ਪਰ ਤਰਕ ਦਾ ਕੋਈ ਤਸੱਲੀਬਖਸ਼ ਬਦਲ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਚਿੰਤਨਧਾਰਾ ਅੱਜ ਡੂੰਘੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਘਿਰੀ ਹੋਈ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਟੈਰੀ ਈਗਲਟਨ ਵਰਗੇ ਨਵ-ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਭ੍ਰਾਂਤੀਪੂਰਣ ਚਿੰਤਨ-ਵਿਧੀ ਆਖ ਕੇ ਰੱਦ ਕਰਨ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਅੰਤ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਅਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਰਿਸ਼ਤੇ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਦੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਸੰਦਰਭ ਨੂੰ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਰੱਖਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਨੇ ਸਾਹਿੱਤ ਅਤੇ ਕਲਾ ਬਾਰੇ ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਦੀਆਂ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਤੇ ਸਿੱਧ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਨਿਜਤਵ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦੇਣਾ, ਚੇਤਨਾ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਅਤੇ ਆਂਤਰਿਕ ਮਨ-ਵਚਨੀ ਵਰਗੀਆਂ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਗਲਪ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸਰਬਗਿਆਤਾ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਬਿੰਦੂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਪਨ, ਸਾਹਿੱਤਕ ਰੂਪਾਂ ਅਤੇ ਵਿਧਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਰੇਖਾਵਾਂ ਦਾ ਟੁੱਟਣਾ, ਸਾਹਿੱਤ-ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਵਧ ਰਹੀ ਸਵੈ-ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼, ਉੱਤਮ ਅਤੇ ਮੱਧਮ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਦਾ ਟੁੱਟਣਾ ਆਦਿ। ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦੀ ਸਾਹਿੱਤ-ਚਿੰਤਨ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੋਟੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਵਾਧੇ ਵੀ ਕੀਤੇ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਕਸਿਤ ਸਰਮਾਇਦਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਜਿਉਣ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਅਰਥਹੀਣਤਾ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਅਤੇ ਹੋਂਦ ਦੇ ਵਿਜੇਗੋਪਨ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਘਟਨਾ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਚਿੱਤਵਿਆ ਸੋਗ ਇਸਨੂੰ ਅਨਿਵਾਰੀ ਮੰਨ ਕੇ ਇਸਦਾ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾਉਣ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਈ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਸੋਚ ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਵਿਕਸਿਤ ਸਰਮਾਇਦਾਰੀ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਉੱਪਰ ਟਿਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਵਰਤਮਾਨ ਸਾਮਾਜਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਬਾਰੇ ਨਵੀਂ ਸੂਝ ਅਤੇ ਸਮਝ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਚਿੰਤਨ-ਵਿਧੀ ਹੈ। ਇਸਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਅਤੇ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਵਿਆਪਕ ਪਵਿਰਤਨ ਦੀ ਸੂਚਕ ਵੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸਾਹਿੱਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਿਰਜਣਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਣਾ ਵੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਹੈ। ਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਚਿੰਤਨਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸਮੂਹ ਸਮਕਾਲੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਨਿਰਵਿਵਾਦ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਇਸਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਈ ਅਵਚੇਤਨ ਦੀ ਨਿਰਖ-ਪਰਖ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਇਸਦੀ ਲੁਕਵੀਂ ਸਿਆਸਤ ਵਲ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅੰਤਿਮ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਦੇ ਢਹਿ-ਢੇਰੀ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ ਇਕਧਰੂਵੀ / ਨਵ-ਸਾਮਰਾਜੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਭੁਗਤਣਾ ਹੈ। ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ, ਇੰਟਰਨੈਟ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਕ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਖਪਤ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੇ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਤਿਯਥਾਰਥ (hyperreality) ਸਿਰਜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਸਰਮਾਇ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾਉਣ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਨੂੰ ਸਹੀ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਸਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਮੁੱਲਾਂਕਣ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।
